

Conny Blom

Liknelsen om konung Albrekt Skämtet och löjet som politiskt vapen i en medeltida rimkrönika

I

I sin år 1616 publicerade rimkrönikeedition¹ har Johannes Messenius på några blad, som enligt vad han själv uppger i det opaginerade företalet "hadhe most bliffua tome", infört "En lustigh Lijknelse / om Sverige och K. Albrecht / för tw hundrade åhr sådan sammansatt aff them Gamblom". Detta är den enda version i vilken dikten bevarats i sitt nu kända skick. Utöver denna tryckta upplaga återfinnes den också i en handskrift, troligen skriven på 1430-talet, vilken emellertid endast innehåller de 116 första verserna².

Dikten har utöver Messenius även utgivits av Hardorph³ och Fant⁴, samt två gånger av G.E. Klemming⁵. Den senare har som förlaga använt den ovan nämnda handskriften (D4) om 116 verser, vilken kompletterats med Messenius tryck för resterande 109 verser. Det är endast genom en kompilation av dessa två förlagor som samtliga nu kända 225 verser bevarats till eftervärlden.

Dikten ger i allegorisk form en starkt negativ skildring av den mecklenburgska regimen och dess anhängares framfart i landet. Den är intressant inte bara som ett inslag i kampen mellan drottning Margareta och Albrekt av Mecklenburg, utan också för att den speglar något av den mentalitet som var förhärskande i mot kungen fiendliga kretsar vid 1300-talets slut, inte minst i synen på de lägre stånden och deras förhållanden. Det är framförallt detta senare, som gör att dikten förtjänar en förnyad granskning. Den visar nämligen med vilka argument, medel och metoder man i dessa kretsar försökte förmå bönderna att ansluta sig till det mecklenburgfiendliga lägret.

Att dikten tillkommit kort efter konung Albrekts avsättning anser Klemming visas av vv. 210—213⁶.

Liknelsen har mera i förbigående berörts av Kr. Erslev i hans översikt av källorna till drottning Margaretas historia⁷. Han menar att då det endast "er Digterord" må de värdesättas därefter.

Dikten har mera utförligt behandlats av Paul Girgensohn⁸, som menar att det i första hand är fråga om "eine politische Parteischrift". Han framhåller att den måste vara tillkommen "nach der Gefangennahme des Königs", vilket visas av vv. 212—14, men att vv. 220—21 tyder på att dikten måste ha tillkommit före 1395 "denn sie stellen den Frieden als etwas noch zu Erstrebendes hin". Girgensohn daterar därmed Liknelsen till "das Jahr 1390 oder einen Zeitpunkt bald

nachher". Om författaren vet vi inget, "aber offenbar steht er in nahen Beziehungen zum Bauernstande", vilket Girgensohn finner framgå av vv. 220—23. Det kan knappast vara fråga om en representant för det andliga ståndet, framhåller han, ty i så fall borde inte hänvisningar till gudlösheten i landet ha saknats. "Das Gedicht giebt offenbar nur den Ansichten des bäuerlichen Standes über König Albrechts Regierung Ausdruck", påpekar Girgensohn, och menar att de invandrade tyska stormännen införde nya begrepp "über die Stellung der Bauern". Detta är, enligt honom, orsaken till diktens hat mot tyskarna, ty när deras idéer inte längre hade stöd av den fångslade kungen har det gällt att påvisa skillnaden mellan tysk och svensk adel, och därmed "eine Versöhnung beider Stände anzubahnen". Diktens värde består, menar Girgensohn, i att den visar "wie man von gewissen Seiten suchte, Bauern und Adel zu versöhnen, indem man die Deutschen zum Sündenbock machte". Dess största värde är att den genom sin existens visar på förhållanden "über die alle anderen Quellen schweigen".

Ingvar Andersson⁹ finner att Girgensohns datering, 1389—95, är helt korrekt. Sitt största intresse har dikten, menar han, genom sitt "allegoriska framställningssätt", vilket också användes i Birgittas uppenbarelser. Även om allmogen omtalas i dikten, anser Andersson att detta snarast åsyftar "folket i sin helhet", och dikten utgör därmed inget "uttryck för böndernas uppfattning av sakläget". Han menar att det i stället är fråga om en agitationsskrift som "särskilt vädjar till bönderna", och att den därmed ger uttryck åt hur konung Albrechts motståndare ville "att hans regering skulle uppfattas av folket".

V.A. Nordman¹⁰ anser att även om vi i denna dikt "auf Übertreibungen stossen", så måste dock "diesen Behauptungen ein Kern von Wahrheit zugrunde liegen".

Erik Lönnroth¹¹ menar att när aristokratin i denna dikt vänder sig till allmogen för att lägga fram sin ståndpunkt talar de "sitt eget språk". Konung Albrekt "behandlas med all höviskhet" och "andan är densamma" som i Erikskrönikans eufemistiska värld.

Carl Ivar Ståhle¹² framhåller i en översikt över medeltidens profana litteratur att diktens form torde "vara inspirerad av Birgittas mot mecklenburgarna fientliga uppenbarelser, i vilka de misshagliga personerna likaledes symboliseras av rovdjur". Den allegoriska formen, menar han, kan knappast ha minskat "dess propagandavärde".

Är det mot denna bakgrund möjligt att närmare sätta in dikten i dess politiska sammanhang? När har den tillkommit, och med vilket syfte? Var har vi att söka dess upphovsman? Vilken roll spelar dess bondevänliga tendens, och vad är avsikten med denna? Vilka metoder använder författaren för att uppnå detta mål?

II

Textförhållandena kan, när det gäller denna dikt, synas vara tämligen okomplicerade. Den föreligger nämligen endast i två versioner, dels i Messenius tryck och dels i den av Klemming avtryckta D4 (Kungl. Bibl.). Detta är dock knappast någon fördel, ty avsaknaden av ett större antal olika redaktioner gör det praktiskt taget omöjligt att bedöma den bevarade textens förhållande till archetypen. Redan ett ytligt studium av de 116 verser som dessa båda textversioner har gemensamt, ger emellertid vid handen att det är fråga om två helt skilda redaktioner. Skillnaden mellan dem är nämligen avsevärd när det gäller läsarterna och deras ortografiska utformning, men berör endast undantagsvis det sakliga innehållet.

Messenius tryck har genomgående en modernare ortografi än D4, men detta behöver givetvis inte ha gällt hans förlaga. Att Messenius inte varit främmande för att modernisera ortografin i sina textutgåvor och även gjort sig skyldig till åtskilliga slarvfel, framgår nämligen av hans avtryck av rimkrönikorna i samma volym som Liknelsen¹³.

Vid en jämförelse mellan de båda existerande textredaktionerna är det lätt att konstatera att Messenius tryck är sekundärt i förhållande till D4. Den förra uppvisar nämligen ett stort antal novationer, vilka motsvaras av ursprungligare läsarter i den senare. Det kan i detta sammanhang vara intressant att notera att Messenius faktiskt haft tillgång till D4¹⁴. Att han inte valt denna som förlaga för sin utgåva beror förmodligen på att senare delen av texten saknades redan under hans tid. Hur noga han följt den förlaga som faktiskt kommit till användning låter sig inte med säkerhet avgöra. Några textkritiska synpunkter har han uppenbarligen inte anlagt, och vad vi i övrigt vet om hans verksamhet som textutgivare ger anledning till viss skepsis.

Liknelsen om konung Albrekt omfattar sålunda i sitt nuvarande skick 225 verser. Då texten är parvis rimmad kan emellertid inte det ursprungliga versantalet ha varit udda. Vi finner mycket riktigt att v. 131 saknar rimvers. Dessamma gäller vv. 77 och 78. I det sistnämnda fallet är problemet dock inte lika entydigt, ty då det är fråga om två på varandra följande verser kan man inte bortse från möjligheten att rimförhållandena kan ha ändrats vid senare avskrivningar¹⁵. Vad som talar för detta är att ingen brist i det sakliga innehållet här kan förmärkas. Att Messenius inte har observerat den saknade rimversen till v. 131 kan möjligen bero på att hans textredaktion ändå innehåller ett jämt antal verser, då även v. 16 saknas hos honom.

Dikten har således innehållit minst 226 verser, men om den i sitt ursprungliga skick omfattat ännu flera är omöjligt att med säkerhet avgöra. Även om Liknelsens växling mellan olika företeelser ibland kan verka något abrupt, kan detta inte tas som intäkt för långtgående spekulationer om saknade verser. Den teoretiska möjligheten kvarstår dock, framförallt med tanke på de ovan redovisade bristerna i Messenius edition¹⁶.

Liknelsen har av Girgensohn daterats till tiden 1389—95, och när det gäller

att fastställa en terminus post quem är det ingen tvekan om att en sådan kan förläggas till tiden för konung Albrekts fängslande vid Åsele i februari 1389. Detta visas, som Girgensohn framhållit, av v. 213 f., av vilka framgår att konung Albrekt är avsatt vid tiden för textens koncipiering: "haffdhe han lyt sweriges wälborna män / han haffde warit i swerige än". Denna uppfattning kan dessutom bestyrkas av flera andra textställen. I v. 72 talar författaren om Sverige "som nw haffwir warith i hardhin band", dvs. under konung Albrekts regim. Vers 116 talar om konungens favoriserande av tyskarna, "som daghlika ökir nw hans sorgh", och därmed kan knappast menas annat än att konungen i sitt fängelse nu får ångra vad han gjort¹⁷. Vidare framhålls i v. 146 f. att tyskarna nu har fått umgälla sina brott: "thz reff är them gangit til leda / thera egen nakka monde thet bereda". Konung Albrekts regim existerar med andra ord inte längre. Detta blir ännu tydligare i v. 188: "gudh giffue edela ffrw drottning ära", där drottning Margareta uppmanas att straffa de skyldiga till de i Liknelsen omnämnda förbrytelseerna. Dikten måste således ha tillkommit efter konung Albrekts fall, men under drottning Margaretas regeringstid.

Girgensohn har när det gäller frågan om en terminus ante quem pekat på v. 220 f.: "gudh giffue them glädi for vtan ända / som allan ofrid wille fran os sända". Han menar att freden här framstår som något eftersträvansvärt, och att dikten därför måste ha tillkommit före 1395. Frågan är dock om man kan inlägga en dylik betydelse i dessa ord, ty talet om "ofrid" behöver inte avse något annat än de förhållanden under konung Albrekts regim som diktens författare tidigare skildrat. Vad som emellertid talar för Girgensohns uppfattning är den omständigheten att en agitationsskrift mot konung Albrekt inte gärna kan ha varit av behovet påkallad efter den slutgiltiga uppgörelsen och konungens frigivning 1395.

För att närmare kunna utröna diktens tillkomst och tendens och därmed sätta in den i dess historiska sammanhang är det nu nödvändigt att inrikta uppmärksamheten på en granskning av textinnehållet.

III

Liknelsen om konung Albrekt anknyter genom sitt allegoriska framställningsätt till en under medeltiden populär litteraturart¹⁸. Den består av en allegorisk del omfattande 66 verser, medan resten av texten ägnas åt en uttydning av allegorin.

Dikten inleds av en invokation av välkänt slag, vars syfte är att genom vädjanden till högre makter ge författarens framställning större trovärdighet. Här anges också att en av Liknelsens avsikter är att roa och underhålla, ty författaren hoppas att han med högre maktens hjälp (Kristus) skall kunna lägga sina ord så att de skall kunna glädja hans publik:

han gifwe mik miin ordh swa taka til wara
thz iak matte them swa fore idher föra
thz i mattin idher thäs gladhare göra (vv. 4—6).

I diktens allegoriska del skildras en vän lund, i vilken växer allehanda frukter och kryddor, medan marken är täckt med ädla stenar som kan liknas vid guld. Ägaren, en rik hövding, släpper emellertid in ett helt menageri av vilddjur, och snart är hela lunden förstörd. Förstörelsen fullbordas av att hövdingen ger bort både frukt, fruktträd samt hus och jord. Han skänker också bort kransar av guld samt hela säckar fulla med pengar. Denna allegori, som anknyter till en populär föreställningsvärld, har också sin motsvarighet i de birgittinska revelationerna. Begreppet lund användes i allegorisk form endast i ett enstaka fall hos Birgitta¹⁹, men när Liknelsens författare talar om frukt och fruktträd anknyter han till en i revelationerna vanligt förekommande allegori²⁰. Detta gäller även ett begrepp som stenar²¹, medan däremot begreppet kryddor inte användes i allegorisk form i revelationerna²².

Av de vilddjur som omnämnes i Liknelsen har varg, lejon, björn och räv sin motsvarighet hos Birgitta²³, vilket däremot inte gäller panter.

Någon direkt litterär påverkan är det i detta avseende knappast fråga om, då allegorier av denna typ är att betrakta som rent allmängods, och någon direkt överensstämmelse mellan i resp. texter använda begrepp inte heller föreligger. Detta visas för övrigt också av den rika förekomsten av allegorier i bibeln²⁴. Även i Vadstenadiariet möter vi denna typ av framställning, ty de invandrade tyskarna framställs här som rovfåglar²⁵.

IV

Huvuddelen av Liknelsen om konung Albrekt ägnas, som redan framgått, åt en uttydning av den ovannämnda allegorin. Denna sönderfaller i två delar, av vilka den första, som omfattar vv. 71—147, i huvudsak inriktar sig på de oförrätter som drabbade frälset och rådsaristokratin, medan den sista, vv. 148—209, tar allmogens parti. Till detta kommer en sammanfattande avslutning på 16 verser.

Det är speciellt Liknelsens bondevänliga tendens, som den tidigare forskningen uppmärksammat. Girgensohn menar, som vi sett, att dikten söker åstadkomma en försoning mellan adel och bönder, medan Andersson hävdar att det är fråga om en agitationsskrift som särskilt vädjar till bönderna. Att dikten har ett aristokratiskt synsätt har särskilt understrukits av Lönnroth. Dikten ger således inte uttryck för några specifika bondesynpunkter, men då den, som vi sett, måste ha tillkommit efter konung Albrekts fall, är det tydligt att man från aristokratiskt håll funnit det angeläget att i samband med kampen mot den mecklenburgska regimen inrikta sin agitation på de lägre och hårdast tyngda stånden i samhället.

Frågan är nu om det finns ytterligare belägg som bestyrker den nya regimens intresse av att särskilt rikta sig till allmogen.

Att så varit fallet visas av ett endast i avskrift bevarat dokument daterat i Lödöse den 23 april 1388²⁶. I detta manifest riktar sig drottning Margareta till "klærkom, riddarom ok swenom, köpstadzmannom, bondom ok bokarlom ok

allom them allmogha, os ælskelikom, som biggia ok bo i Östra Götlandh, Thiust ok Kind"²⁷. Av allt att döma har liknande brev även utgått till andra landsändar²⁸.

Det aktuella brevet framhåller att ett antal stormän för drottningen tillkännagivit "the nödh ok skada ok fordærwise som i daghlika thy wær alt ok længe lidit ok tolt hafwin af k. Albrichte ok hans hielparom, swa som af valdgestningom, roof ok brand ok ulaga skattom ok tunga ok manga andro fördærfwe som langt ware afskrifwa / = at skrifwa"²⁹. Här uppträder således representanter för aristokratin som drottningens sagesmän när det gäller de lägre ståndens förhållanden. Avsikten med brevet är i första hand att tillkänna att de nämnda herrarna skall fungera som interimregering och att få detta accepterat av allmogen och övriga invånare i det aktuella området. Av denna orsak har man således distribuerat manifest av liknande lydelse till samtliga landsdelar.

Det som i detta sammanhang är av störst intresse är de anklagelser som i manifestet framföres mot konung Albrekt, då de förete påfallande likheter med vad som i allegorisk form framföres i Liknelsen. Den första punkten gäller våldgästning, och åt detta ägnar Liknelsen stort utrymme (vv. 170—183). Även när det gäller manifestets anklagelser för rov och brand, har Liknelsen en del att andraga (vv. 150—159), och det samma är fallet när det gäller olaga skatter och andra pålagor (vv. 140—147).

Vi kan således konstatera att andan är densamma. Vad som i manifestet, med dess karaktär av officiell skrivelse, framföres i formella ordalag, har i Liknelsen fått en lättsam episk utformning. Att böndernas svårigheter ägnats så stort utrymme i Liknelsen kan därför bero på att man trots att dessa varit lättare att nå med en lättsam allegori — dock med en utförlig uttydning för undvikande av missförstånd — än med en formell skrivelse.

Även när det gäller den i manifestet omnämnda interimregeringen, finns en antydning om denna i Liknelsen: "Edla herrar i swerige rada" (v. 192). Det är nämligen till dessa författaren vänder sig med förslag på lämpligt straff för legoknektarna i konung Albrekts sold.

Ytterligare några dokument som står i samband med drottning Margaretas maktövertagande är i detta sammanhang av intresse. Det gäller två brev, som båda är daterade den 27 oktober 1389 i Söderköping, och där Bo Jonssons testamentsexekutorer dels uppmanar fogden på Tavastehus att överlämna slottet till drottning Margareta³⁰, samt dels underrättar invånarna i Tavastland att de till drottningen överlåtit slottet och länet³¹. Liknande brev har med all sannolikhet även utgått till övriga slottsfogdar, samt till invånarna i resp. slottslän³². Även i sistnämnda brev riktar sig brevutställarna till "...ethar allæ, som byggæ ok boo i Tauistaland", och allmogen uppmanas att i fortsättningen lyda och tjäna drottningen eller hennes ställföreträdare³³.

Av intresse i sammanhanget är också ett av det svenska riksrådet den 24 oktober 1389 utställt brev, riktat till "klærka oc lekmæn, riddara oc swena oc frælsismæn, alla skattabönder och frælsis hyon, hwem the hælzst tilhöra innan Vpsala biskopsdöme"³⁴. Även i detta fall kan man utgå ifrån att liknande brev

avsänts till de övriga stiftet, ty brevet gäller i detta fall utgörandet av en från hela riket utgående penninghjälp för drottningens räkning.

Vi har här således några brev, som alla har det gemensamt, att de i likalydande exemplar utgått till olika delar av riket. De riktar sig dessutom, som vi sett, till hela befolkningen och således också till allmogen. Tillsammans ställer de två av de viktigaste problemen, som den nya regimen, efter tillfångagandet av konung Albrekt, hade att komma till rätta med, i klar belysning. Det har för drottning Margareta och hennes anhängare dels gällt att få den nya regimen, som inte heller den var av inhemskt ursprung, erkänd och accepterad även av folkets breda lager, och dels inte minst att få ordning på den besvärliga ekonomin³⁵. Omständigheterna talar således för att en propagandaoffensiv varit väl motiverad och att det fanns goda skäl att inrikta den främst emot allmogen, för att förmå den att utan knot erlagga den penninghjälp man krävde. Att Liknelsen varit avsedd att framföras muntligt inför en folksamling framgår också tydligt av inledningsverserna, där de församlade uppmanas att hålla sig tysta, så att den föredragande kan framföra sin berättelse: "wilin i gifwa liwdh en litin stwnd / tha wil iak idher sighia aff en wänan lwnd" (v. 7 f.).

Frågan är nu om det är i denna belysning vi har att se Liknelsen om konung Albrekt? Har den med andra ord tillkommit för att den nya regimen lättare skulle kunna nå de betydande grupper i samhället vars förmåga att tillgodogöra sig de officiella manifesten och proklamationerna måste ha varit begränsad? För att komma till rätta med detta problem är det nu nödvändigt att inrikta uppmärksamheten på en närmare granskning av texten. Vi börjar då med det avsnitt som behandlar de oförrätter som enligt Liknelsen drabbade rådet och bördaristokratin (vv. 71—147).

V

Om Liknelsens ambition i första hand har gällt att inrikta sin agitation mot de lägre stånden i samhället, kan vi redan nu konstatera att resultatet inte blivit helt lyckat. Författaren har nämligen, som Lönnroth visat³⁶, inte till fullo kunnat frigöra sig från sin aristokratiska utgångspunkt. Detta är dock knappast förvånande, ty även om man funnit det opportunt att speciellt rikta sig till de lägre stånden, har man inom den ledande aristokratin inte haft några som helst tankar på att ge avkall på sin politiska ledar ambition. I det ovannämnda Lödösedokumentet är det helt följdriktigt medlemmar av aristokratin som uppträder som talesmän för samtliga samhällsgrupper. Förhållandet är det samma i Liknelsen, ty vad som i uttydningsdelens början tas upp är just den inhemska aristokratins åsidosättande under den mecklenburgska regimen: "the swensko herra oc wälborne män / the komo siin ordh nw ängin stadh fram" (v. 73 f.). Att konung Albrekt fann dessa förhållanden helt i sin ordning uppväcker Liknelsens stora indignation (vv. 77—84).

Som stark kontrast till de osjälviska svenska adelsmännen, vilka i sin iver

att tjäna konungen förbrukade all sin egendom, uppställer Liknelsen de tyska uppkomlingarna, för vilkas adelskap dess författare inte har mycket till övers:

han kom aldre swa arm aff thydhisland
hafdhe han et swärdh wti siin hand
kunne han danza springa oc hoppa
han skulle haffwa skällo oc gylta klokko
oc ther til hundradha lödhigh mark
thy at /han/ war komin aff byrdh swa stark
tho at han hafdhe til fadher en skinnara eller smidh
(vv. 85—91)

Denna karikatyrartade framställning ger knappast någon riktig bild av det tyska inflytandet i Sverige³⁷, men detta är inte heller avsikten. Genom att stämpla de invandrande tyskarna som skurkar och bedragare, vilka uppträder som aristokrater fastän de bara är söner till skinnare och smeder, vädjar Liknelsen både till åhörarnas nationalistiska känslor och deras känslor för bördens betydelse. Samtidigt med detta poängteras det klart vilken avsevärd skillnad som råder mellan verklig inhemska och falsk utländsk aristokrati. Om författarens ironiska kommentarer när det gäller tyskarnas börd till fullo har kunnat uppskattas av en bredare allmoge är däremot högst osäkert. Detta talar närmast för att författaren inte kunnat frigöra sig från sitt aristokratiska tänkesätt, ett drag, som vi skall se, är helt genomgående i Liknelsen.

Vad som främst läggs tyskarna till last är nämligen att de utan stöd av vare sig börd eller egendom tror sig kunna uppträda som riddare och aristokrater. Denna kritik drabbar också konungen, som sägs acceptera vilken som helst tysk som ädling, hur fattig han än är, bara han har ett svärd i handen och kan dansa, springa och hoppa. Diktaren syftar här uppenbarligen på de medeltida danslekar där de manliga deltagarna ibland uppträdde med draget svärd³⁸. Att de tyska uppkomlingarna i sina försök att efterlikna ett ridderligt beteende mera betar sig som gycklare än som fullgoda dansörer är också ägnat att väcka löje.

Författaren ironiserar vidare över att dessa uppkomlingar och lycksökare, som han sålunda betraktar som knappast bättre än gycklare, vilka därför borde förses med skällor och förgyllda klockor, i stället spred ryktet om de vinster och fördelar som stod att finna i Sverige till vad han föraktfullt kallar deras fränder, fastän dessa, enligt hans åsikt, varken var några riktiga släktingar eller ens bekanta. Resultatet blev emellertid att "the släkt war wordhin om sidher swa stark / han fylte i swerike badhe skogh oc mark" (v. 95 f.).

Här är det författarens bördstolthet som talar, men om detta raljerande med uppkomlingarnas bördsanspråk och släkttillhörighet har kunnat uppskattas av en bredare allmoge är, som nämnts, osäkert.

Att det finansiella läget var bekymmersamt är knappast någon överdrift, och att både aristokratin och landet i dess helhet lidit svårt under den mecklenburgska regimen vill Liknelsen också göra gällande. Mot bakgrund av att en extra penninghjälp har måst utgå, har det varit av intresse både att motivera

en dylik åtgärd och att poängtera att inte heller aristokratin undgått att drabbas av tyskarnas framfart.

Tyskarna har fått alldeles för stort inflytande, och det är enligt Liknelsen deras fel att konungen nu i sitt fängelse tvingas ångra sina synder: "the haffwa bykt i hans bryst swa stark en borgh / som daghlika ökir nw hans sorgh" (v. 115 f.). Det hade varit bättre, framhålls det, om tyskarna hade blivit i sitt eget land "oc ey om swenska herrars godz kijffuat" (v. 120). Svenskarna skulle ha varit kungen både trogna och lydiga om han bara hade "...them holdet wid lijka oc rätt" (v. 122). Man har inte ofta hört, tillägger Liknelsen ironiskt "at swenske män haffua sit fäderne i tyskland forgiort" (v. 124).

Utplundringen av landets resurser och aristokratins gods är också temat i Liknelsens angrepp mot konungens "...radhgiffuare oc andra flere" (v. 137). Det är inte minst dessa "som haffua forradhit sin rätte herra / mz thera radh oc thy är wärra" (v. 138 f.). Vad som enligt Liknelsens synsätt är värst, är dock att "han gaff them alt for stora gälde / at han behölt iw sielffuer the minsto wäldo" (v. 140 f.). Denna eftergivenhet och frikostighet från konungens sida, som sägs omfatta allt från silver och guld till bondens häst, stod också den svenska aristokratin dyrt: "swenske herrars godz idkelige skatte / the reffwos ther om som andra kätte" (v. 144 f.). Detta utfall mot de tyska rådgivarna skall förmodligen ses mot bakgrund av att det var medlemmar av den inhemska aristokratin som verksamt bidrog till uppkomsten av den mecklenburgska regimen, även om mecklenburgarnas eget initiativ inte skall underskattas³⁹. Det är inte minst därför författaren med viss tillfredsställelse kan konstatera: "thz reff är them gangit til leda / thera egen nakka monde thet bereda" (v. 146 f.).

Konungen anklagas också för att "han lät tyska frwger C /100/ lödug mark i nötter skänka" (v. 126)⁴⁰. Liknelsens författare är här nog med att understryka att han "...talar opa inga frwgers ära" (v. 128). De lovord till kvinnan som detta stycke utmynnar i är i första hand en eftergift åt en litterär konvention, dvs. det kvinnoideal som möter i Erikskrönikans eller de medeltida balladernas eufemistiska värld, men det är också viktigt att påpeka att Liknelsen inte på något sätt ifrågasätter kvinnornas rätt att mottaga penninggåvorna. Då kvinnorna behandlas med all tänkbar hövisk respekt har anklagelserna i stället sin udd riktad mot konungen och hans enorma slöseri. De bidrar därmed till att verksamt motivera den tidigare nämnda extrahjälp, som drottningen låtit utgå för hela landet.

VI

Liknelsens sista avsnitt, vv. 148—209, har, som redan nämnts, en starkt bondevänlig tendens och handlar om de oförrätter och det våld som bönderna utsattes för av de tyska inkräktarna.

Avsnittet inleds med skildringen av "...hertuga oc greffua mz sin fijkt" (v. 150), vars enda ambition var att så snabbt som möjligt bli rika:

hwar the kommo i bondans huus
 the leffuade hwarcken maat eller lius
 the fordarffuade badhe höö oc korn
 röffuade bort söloff kläder oc diwrshorn (vv. 152—155)

Att de sistnämnda produkterna dock inte hörde till de vanligaste av allmogens bruksartiklar, har Liknelsens författare däremot inte tänkt på i sin iver att framställa tyskarnas framfart så negativt som möjligt. Den tendentiösa avsikten blir ännu tydligare om man beaktar att författaren i Liknelsens början ger ett helt annat omdöme: "nw mädhan silffkar oc horn äru aff landeno gäst / tha äru bollin⁴¹ oc bekarin almoghanom bäst" (v. 25 f.).

Hertigar och grevar kan ju knappast anklagas för att sakna erforderlig börd, och de kan därför inte heller förlöjligas på samma sätt som tidigare omnämnda grupper. I stället behandlas de, liksom kungen själv, med all tänkbar hövskhet. Det är i detta sammanhang värt att notera, att när den utländska aristokratin skall förvärva rikedomar sker det genom utplundring av bönderna och inte genom angrepp mot dess inhemska motsvarighet. Liknelsen vill således göra kampen mellan drottning Margaretas anhängare och den mecklenburgska regimen till någonting långt mera än enbart en kamp mellan inhemska och utländsk aristokrati. Den skall framstå som en angelägenhet också för allmogen. Vad som är anmärkningsvärt är då att Liknelsen låter de tyska herrarna undkomma till Tyskland med sitt rov och inte hävdar att skeppen förläste, gick under eller att tyskarna på något annat sätt gick förlustiga sina rövade skatter. Detta borde nämligen ha varit ett passande straff, som väl skulle ha fallit in i rimkröniketraditionens stereotypa föreställningsvärld av vad illgärningsmän hade att vänta⁴². I slaget vid Åsele tillfångatogs ett antal tyska herrar, bland vilka återfanns två grevar och en hertig. Till detta kommer kungens egen son, hertig Erik⁴³. Inget tyder emellertid på att Liknelsen här skulle avse några speciella personer, utan dess anklagelser har generell giltighet. De tillfångatagna herrarna utgjorde från drottningen och hennes anhängares utgångspunkt viktiga brickor i spelet om maktövertagandet. Liknelsen vill därför inte låtsas om att de nämnda herrarnas frigivning stod i samband med övertagandet av slotten och slottslänen. Det faller bättre in i Liknelsens tyskfiendliga tendens, samtidigt som det står i större överensstämmelse med dess aristokratiska hållning, att låta dessa höga herrar undkomma till Tyskland. Man nöjer sig därför med att försäkra att också dessa herrar skall få sitt straff: "gud oc sancte eric them sände een näffst / at the torffua ingen läkiare vtan prest" (v. 158 f.).

Den bondevänliga tendensen är som starkast i Liknelsens behandling av legoknektarna och deras våldgästning. Det löje som författaren låter övergå dessa pekar ytterligare mot hans aristokratiska utgångspunkt och därav betingade oförmåga att sätta sig in i allmogens verkliga problem. Om legoknektarna heter det nämligen:

the wilia alle til hoffua⁴⁴ rijda
 widh bondans kornladu at strijda
 fik han eena kogerbyssu oc pijla vti

tha skulle iw bonden til skogen fly
 spangat bälte oc krusat haar
 rostad swärd oc staalhandske widh hans laar
 rijder i gardh oc gar i stuffua
 sidan wil han fatiga bondan truffua (vv. 164—171)

Vad Liknelsen här siktar in sig på och förlöjligar är legoknektarnas allt annat än ridderliga beteende. De vill gärna visa sin djärvhet och oförvägenhet genom att ställa upp som stridande i tornerspel, men bara vid bondens kornlada, poängterar Liknelsen sarkastiskt. Bara genom att visa sig med ett armborst och några pilar, tror de att de kan få bonden att fly till skogs. De tror sig vara riddare och aristokrater bara de uppträder med krusat hår, bär bälte med beslag, samt har rostigt svärd och stålhandske. Svärdet var ett viktigt insignium på riddarvärdigheten och hade också symbolisk betydelse vid dubbningsceremonien⁴⁵. Den som bär ett rostigt svärd är självfallet inte heller någon riktig riddare och kan inte heller förväntas uppträda med en sådans värdighet. En riktig riddare sköter naturligtvis sina vapen, och låter dem framförallt inte rosta. Han hotar inte heller fattiga bönder, utan strider mot jämlingar. Detta skulle, är andemeningen, ingen av dessa uppkomlingar våga.

Även över diktens fortsatta skildring av våldgästningsscenen vilar ett löjets skimmer, och detta gäller inte minst när legoknekten skall nedlägga en trilskande höna:

hustru huar är tin vnga höna
 then skal tu ey länger for mik löna
 ligger hon sik i bänk eller pall
 bär henne fram oc äggen all
 hon sitter ey sa högt a rang
 iak slar henne nider mz min spiwtz stang (vv. 172—177)

Vad författaren här förlöjligar är främst uppkomlingarnas tafatthet, bristande värdighet och enfaldiga beteende. De lyckas varken uppträda eller se ut som verkliga aristokrater. Sådana nedlåter sig knappast till att delta i en löjlig hönsjakt och de bär inte heller, som legoknekten, en bondes mössa som adelsmärke:

hans brede timp thz war hans lad
 hoffman oc knape war han i stad
 han saa högt oc bligade breet
 som han hade supet heet (vv. 184—187)

Att legoknekten bär toppig mössa (timp) i stället för band om håret eller kläder med band som prydnader (lad), visar hans bondska ursprung⁴⁶ och är ägnat att från krönikeförfattarens utgångspunkt inge löje⁴⁷. Detsamma gäller legoknektens under rusets inflytande stirrande blick. Liknelsen gör sig således lustig över att en så tarvlig person som en legoknekt företar sig något som borde ha varit förbehållet aristokrater. Om detta exempel på bördsmidvetet skämtlynne har kunnat uppskattas av en bredare allmoge är emellertid tveksamt. De bön-

der som utsattes för våldgästning upplevde det förmodligen inte som mera försonande om övergreppet genomfördes av en person med aristokratiska anspråk än om det utfördes av en tarvlig legoknekt. Det är således inte våldgästningen som sådan och det lidande som drabbade bönderna, som Liknelsen i första hand vänder sig emot, vilket också framgår av följande verser: "thz monde the edela bönder söria / at legodrängiar skola tolikn leek vpböria" (v. 182 f.). Vad Liknelsen reagerar emot är i stället att legoknektar, utan någon som helst tillstymmelse till aristokratisk börd, helt ostraffat har kunnat tillåta sig något dylikt.

Denna inställning blir ännu tydligare i det straff som diktaren föreslår skall drabba legoknektarna:

legodrängia i fyra lute skipta
iak wille vnderlika thera hoffue lypta
förste lata sända til greep
then andra skulle the offra til reep
tridie skulde tha bondanom thiäna
oc ey länger sina frändir röffua äller räna
fierde matte tha rijda til hoffua
sidan matte bonden gudi loffua
at i swerige war kommen then sid
at hwar komme ater til sin egen idh (vv. 194—203)

Vad som här är av intresse att notera, är att den önskan om en återgång till det normala, dvs. återupprättandet av en klar skiljelinje mellan herremän och bönder, vilket också innefattar återställandet av de förstnämndas rättigheter, i Liknelsens version framställs som något som bönderna bör lovprisa, fastän detta egentligen är ett aristokratiskt intresse. Också när författaren helt ogenerat sammanför legoknektar och bönder under beteckningen "frändir", med hänseftning på den tidigare skildrade våldgästningen (v. 198 f.) avslöjar han sin aningslöshet och totala oförmåga att förstå böndernas känslor och reaktioner. För honom är det självklart att se på bönder och deras gelikar, liksom på alla ofrälse, från den upphöjde aristokratens utgångspunkt, men för bönderna själva kan det knappast ha givit upphov till någon förtjusning att bli sammankopplade med våldgästningsmän.

Om Liknelsens författare sålunda kommit till korta när det gäller den propaganda som han avsåg att rikta mot bönderna, har framgången varit större när det gäller angreppen mot kungen själv. Inte heller denne går nämligen helt fri från förlöjligande, även om han i övrigt behandlas med all tänkbar hövskhet. Liknelsen låter honom framstå som svag och eftergiven och som ett hjälplöst offer för illvilliga rådgivare. Detta framgår inte minst av hans plattyska svar på böndernas framförda klagomål: "söte herra konung i skipen os rät / Ik kan trowen nicht beter leuve knecht" (v. 206 f.).⁴⁸ Här visar författaren att han trots allt besitter viss propagandistisk förmåga. Kungen uppges tycka "...at löije wära / at bonden kom fram med sina kära" (v. 204 f.), men löjet faller helt och hållet tillbaka på honom själv både genom hans ynkliga, tafatta svar och hans påfal-

lande oförmåga att tala svenska. Den uppkomna situationen är dock bara delvis hans eget fel, ty den egentliga skulden vill Liknelsen, som redan nämnts, lägga på de tyska rådgivarna. Detta är en attityd som från Liknelsens utgångspunkt är viktig att upprätthålla, inte minst med tanke på den inhemska aristokratins betydelse vid den mecklenburgska regimens etablerande:

hadhe han sina radhgiffuare bätter tämpt
tha matte han än sin wilia främpt
haffdhe han lyt sweriges wälborna män
han haffde warit i swerige än (vv. 210—213)

Vad som är Liknelsens centrala poäng är således att det är tyskarnas fel att de svenska herrarna inte fick tillfälle att bevisa konungen den aktning och vördnad, som de både hade funnit naturlig och som också hade stått i nära överensstämmelse med diktarens egna höviska ideal. De skulle ha låtit honom åka "...i forgyltom slåde" och hade gärna brett "silke" under hans fötter (v. 215 f.), försäkrar Liknelsen, men "the tyske herrar woro moot sa styrke / iak troor thet kom them somplika til wärke" (v. 218 f.) konstaterar författaren belåtet.

VII

Liknelsens författare är, som vi sett, helt fången i sin aristokratiska värld. Hans utpräglade nationalism och bördsmvetande slår igenom även vid skildringen av de övergrepp som allmogen utsätts för och det är framförallt här vi kan se hans oförmåga att sätta sig in i och förstå denna grupps verkliga problem.

Att författaren tillhört de aristokratiska kretsar som stödde drottning Margareta är således fullt klart. Detta framgår både av hans argumentation och grundläggande synsätt. Några ytterligare omständigheter som kan skingra anonymiteten kring hans person finns dock inte. Liknelsen är till sin karaktär en tillfällighetsdikt som tillkommit i en speciell politisk situation. Den måste dock ha varit spridd i ett visst antal avskrifter, vilket visas av avståndet mellan de båda redaktioner som bevarats till eftervärlden. Att den bevarats mera av en tillfällighet kan därför förefalla märkligt. Dess nationalistiska inställning och allegoriska framställningssätt bör rimligtvis ha givit den en viss genomslagskraft, även om denna kanske inte blev fullt så stor som dess upphovsman förmodligen tänkt sig. Under alla omständigheter kan vi konstatera att Liknelsen både ifråga om anda och synsätt företer så påfallande likheter med de dokument som står i samband med drottning Margaretas maktövertagande, att den tveklöst bör ha tillkommit i nära anslutning till dessa. Dess politiska argumentation måste därför ganska snart ha blivit inaktuell, och intresset för den minskade förmodligen också. Detta är antagligen förklaringen till att den, med undantag av de 116 verserna i D4, inte kommit att ingå i någon av de avskriftssamlingar där så mycken annan medeltida litteratur blivit bevarad.

Liknelsen om konung Albrekt är med andra ord, i all sin valhänthet, ett tecken på att den politiska konstellation som manifesterades i kampen mellan kungamakt och aristokrati har tillförts en ny faktor. De lägre stånden i samhället kan inte längre helt ignoreras, även om man ännu inte har lärt sig hur man på ett effektivt sätt skall kunna nå denna grupp, som tidigare inte varit politiskt intressant. Avsikten med dikten har således i första hand varit att så snabbt som möjligt få den nya regimen konsoliderad, och dess ekonomiska politik accepterad även av befolkningens bredare lager.

De medel man valt att använda sig av för att försöka nå detta mål är löjet och skämtet. Det har gällt att få konung Albrekts medhjälpare och anhängare att framstå i så löjlig dager som möjligt. Genom att få skrattarna på sin sida, hoppas Liknelsens författare både att kunna underminera tyskarnas ställning och inflytande och att motivera allmogen till ökade ekonomiska uppoffringar. Målet är således inte bara att svartmåla den mecklenburgska regimen och dess anhängare, utan också att med skämtet och löjets hjälp försöka få dem att framstå som odugliga uppkomlingar, helt ovärdiga de upphöjda höviska ideal som dikten hyllar och genren föreskriver. Men diktarens aristokratiska värld var inte böndernas, ty även om de kanske kunde förstå både hans bördstolthet och höviska ideal, är det inte säkert, eller knappast ens troligt, att de till fullo kunde dela hans synsätt och grundläggande värderingar⁴⁹.

Vad Liknelsens författare finner roligt och skrattretande har knappast uppfattats på samma sätt av bönderna. De olika skämt med anknytning till bördens betydelse och de höviska idealens krav som dikten excellerar i, vann säkerligen god anklång i aristokratiska kretsar, men har knappast haft samma effekt när det gäller bönderna. Liknelsens författare har med andra ord inte förmått överbrygga den kulturella klyfta som skilde den aristokratiska världen från böndernas verklighet. Det mesta talar således för att Liknelsen aldrig blev den propagandaframgång man från aristokratiska kretsar förmodligen hade hoppats på. I stället kan dikten sägas representera ett första försök i strävan att mobilisera även allmogen i de politiska striderna. Detta skulle efter hand bli ett allt viktigare mål för den politiska propagandan. Liknelsen skulle få efterföljare både i form av smärre politiska dikter, visor och rim, men också i form av större krönikeverk. Först när man hade övergivit den allegoriska formen, de höviska idealen och genrens eufemistiska krav, dvs. lämnat de litterära konventionerna åt sidan, skulle man nå större framgång. Detta skulle dock komma att ske till priset av den litterära kvalitén. På så sätt representerar också Liknelsen ett mellanled på vägen från det litterära till det triviala. En jämförelse mellan den mäterliga framställningskonsten i Erikskrönikan och Karlskrönikans torftiga värld är i hög grad belysande för denna utveckling.

Noter

1. *Then Gamble Rijn Krönikes Första Deel*...aff Johanne Messenio troligan öffuerseeed (1616).
2. *Kungl. Bibl.* D4. Dikten återfinnes på Bl. 230 v — 231 v. Resten av texten saknas på grund av tre förlorade blad. Se om handskriften G. Stephens i *Herr Ivan Lejon-Riddaren* (SFSS 5), Stockholm 1849, s. LXXII—XCII. Liknelsen omnämnes s. LXXXVI f.
3. *Twå gamla Swenske Rijn-Krönikor*...Uthgångne aff J. Hardorphio (1674).
4. *Scriptores Rerum Suesicarum Medii Aevi*, Tom I (1818), s. 210—212.
5. *Svenska medeltidens Rim-krönikor I*. Utg. af G.E. Klemming (SFSS 17:1), s. 207 ff., *Svenska Medeltids Dikter och Rim* utg. af G.E. Klemming (SFSS 25), s. 177 ff. Versnumreringen följer i fortsättningen denna utgåva.
6. Klemming i *Svenska medeltidens Rim-Krönikor III* (SFSS 17:3), s. 290 f., jfr dens. i *Svenska Medeltids Dikter och Rim*, s. 521.
7. Kr. Erslev, "Studier til Dronning Margrethes Historie". (*DHT 5r. III 1881—82*, s. 350).
8. P. Girgensohn, *Die Skandinavische Politik der Hansa 1375—95* (1898), s. 188 ff.
9. I. Andersson, *Källstudier till Sveriges historia 1230—1436* (1928), s. 204 f. med not 3.
10. V.A. Nordman, *Albrecht, Herzog von Mecklenburg, König von Schweden* (1938), s. 94.
11. E. Lönnroth, "Medeltidskrönikornas värld". (*GHA 1941:18*, s. 12).
12. C.I. Ståhle i *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria I*, (2:a uppl. 1967), s. 94 f.
13. K. Hagnell, *Sturekrönikan 1452—1496* (1941), s. 20 ff. och C. Blom, *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna* (1972), s. 44 ff., 89 ff.
14. Den har på pärmen anteckningen "låg ibland Messenij acter" (Stephens i a.ed., s. LXXII).
15. Hur detta kan ha gått till ger Messenius tryck en antydning om. Vers 77 är nämligen så lång att dess sista ord ("...ther med") har placerats på följande rad i hans tryck. Det är inte omöjligt att ett liknande arrangemang i en handskrift medfört att det ursprungliga rimmet gått förlorat.
16. I den bevarade handskriften (D4) upptar dikten c:a 2 1/4 sidor. Antalet versrader på dessa sidor är 12, 51 och 53. Detta innebär att de tre saknade bladen kan ha omfattat så mycket som c:a 300 verser, under förutsättning att de varit fullskrivna. De kan givetvis också ha varit helt eller delvis tomma eller innehållit helt annan text. Varför bladen, som skulle ha varit folierade som Kvi, Kvii och Kviii, saknas vet vi inte. Handskriftens innehållslista ger inga uppgifter om att dessa blad skulle ha innehållit någon annan text (jfr Stephens i a.ed., s. LXXXVII).
17. Jfr även vv. 119—123, där samma sak kan utläsas.
18. R. Pipping, "Den fornsvenska litteraturen". (*Nordisk Kultur 8A*. Stockholm 1943. s. 79), C.I. Ståhle i *Ny ill. sv. litt. hist.* I, s. 94, L. Lönnroth, "Det höviska tilltalet". (*Den svenska litteraturen I*. Red. L. Lönnroth & S. Delblanc. Stockholm 1987, s. 93—123).
19. *Reuelaciones Sanctæ Birgittæ* (1492) II:5, *Heliga Birgittas Uppenbarelser*. Utg. af G.E. Klemming. I. (SFSS 14:1, 1857—58), s. 231. — Se om Birgittas användning av allegorier B. Klockars, *Birgitta och böckerna* (1966), s. 128 ff., 279 ff.
20. Klockars, a.a. s. 285. Jfr också J. Lange [art.] "Frugt". *Kulturhistoriskt lexikon 4*, sp. 663 ff. — Att frukt var en värdefull vara visas inte minst av de straffsatser som *Konung Magnus Erikssons Landslag*. Utg. af C.J. Schlyter (1865), s. 387 stadgar för fruktstöld och skadegörelse på fruktträd. I *Konung Christoffers Landslag*. Utg. af C.J. Schlyter (1869).s. 388 f., är straffsatserna ytterligare skärpta.
21. Klockars, a.a. s. 300.
22. Jfr Ove Arbo Hoeg m.fl. [art.] "Krydder". *Kulturhistoriskt lexikon 9*, sp. 467 ff.
23. Klockars, a.a. s. 303, 292, 280, 297. — I Messenius edition omnämnes även "Kamel" (a.ed., opag.), vilket även återfinnes hos Birgitta (Klockars, s. 289), men då detta begrepp inte återkommer i Liknelsens uttydningsdel är det troligen av sekundärt ursprung.
24. Jfr J. Bernström [art.] "Djuren i bibeln". *Kulturhistoriskt lexikon 3*, sp. 116 ff.

25. *Scriptores Rerum Suecicarum Medii Aevi I*, s. 100, *Diarium Vadstenense*. The Memorial Book of Vadstena Abbey. A Critical Edition with an Introduction by C. Gejrot (1988), s. 122.
26. *Sverges Traktater* 2:413.
27. *Ibid.*, s. 473.
28. O.S. Rydberg i *Sverges Traktater 2*, s. 473 not *.
29. *Sverges Traktater* 2:413, s. 473. Jfr även *Twå gamla Swenske Rijm-Krönikor...* Uthg. af J. Hardorphio. II (1676), s. 54 f.
30. *Finlands medeltidsurkunder* I:983. Jfr *Nya källor till Finlands medeltidshistoria*. Utg. af E. Grönblad (1857), nr 11.
31. *Finlands medeltidsurkunder* I:984. Jfr *Nya källor...* nr 11.
32. Rydberg i *Sverges Traktater 2*, s. 475 not *.
33. *Finlands medeltidsurkunder* I:984, s. 424.
34. *Ibid.*, I:982. Jfr *Nya källor...* nr 10.
35. Jfr Kr. Erslev, *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse* (1882), s. 150 ff., M. Linton, *Drottning Margareta* (1971), s. 106 ff., 157 ff., B. Losman, "Drottning Margaretas ekonomi och donationspolitik". (*Scandia* 1972, s. 26 ff.). — Den argumentation som i Liknelsen och de ovan anförda dokumenten framföres mot konung Albrekt och hans regim är nämligen ingalunda ny. Redan i den stadga som ärkebiskop Birger m.fl. biskopar utfärdar i Södertälje den 11 september 1380, till skydd för prästerskapet och kyrkans bönder, anföres liknande argument (*Svenska Riksarkivets Pergamentsbref I*, (1866) nr 1520.).
36. Lönnroth i *GHÅ 1941:18*, s. 12 f.
37. Jfr Linton, a.a. s. 192 ff.
38. Se närmare om detta K. Adamson, /art./ "Dans". *Kulturhistoriskt lexikon* 2, sp. 655 f.
39. Jfr Blom, a.a. s. 240 ff.
40. För tolkningen se K.F. Söderwall, *Ordbok öfver svenska medeltids-språket II:1*, s. 136 samt *Suppl.* s. 568 med där anförda exempel ("nöta" i betydelsen få, njuta etc.).
41. För tolkningen se Söderwall, a.a. I, s. 162, *Suppl.* s. 94 (tumlare, dryckeskärl, rund skål, bål).
42. Ett parallellfall är Valdemar Atterdags brandskattning av Visby. I Förbindelsedikens skildring av händelsen låter man nämligen kungen straffas genom att skeppen går på grund och förliser på vägen tillbaka till Danmark: "fför tyuste skår ppa een sten / bleff bade skipp ok gotz j gen" (*Svenska Medeltidens Rim-Krönikor I*, s. 184, v. 381 f.).
43. Se närmare om detta Blom, a.a. s. 271 ff.
44. För tolkningen se Söderwall, a.a. I, s. 500 f. — Den omständigheten att det i nästa vers talas om "at strijda" tyder på att "til hoffua" här närmast avser riddarspel.
45. Jfr K.-E. Löfqvist, *Om riddarväsen och frälse i Nordisk medeltid* (1935), s. 109, 143 f.
46. För tolkningen se Söderwall, a.a. I, s. 719, *Suppl.* s. 439. II:1, s. 658, *Suppl.* s. 904. Jfr också A.M. Franzen /art./ "Lad". *Kulturhistoriskt lexikon* 10, sp. 129, samt A.M. Nylén /art./ "Huvudbonad". *Ibid.* 7, sp. 149 ff. För en alternativ tolkning (laath = seder) se V. Hedquist, *Den kristna kärleksverksamheten i Sverige under medeltiden* (1893), s. 11 med not 2.
47. Författarens förhåande av legoknektarnas bondska utseende och beteende har sin litterära förebild i den medeltida trubadurdiktningen, där det är vanligt att bönderna förlöjligas på grund av sin kulturella och sociala underlägsenhet. Se om detta B. Geremek, *Den europeiska fattigdomens betydelse* (1991), s. 39 f.
48. Jfr Lönnroth i *GHÅ 1941:18*, s. 12.
49. Att även de höviska idealen kunde utsättas för ett grovt förlöjligande visar en målning från 1300-talet i Södra Råda gamla kyrka. I stället för två ädla riddare som kämpar om den väna jungfruns gunst, avbildas en bock och en galt som slåss om den feta suggan. Se närmare S. Delblanc, "Höviska åtbörder i skrattppegeln". (*Den svenska litteraturen I* 1987, s. 94).

Maria Sjöberg

Järn bryter bygd — en sanning med variation¹

Här järnet bröt bygd och bryter den än på höjd och i dalar djupa...

(Esaias Tegnér)

Inledning

Det bevingade ordet "järn bryter bygd" kan betyda många saker. Gemensamt för dem alla är att järnet ges en viktig roll. När uttrycket möter i diktens form ses järnet t o m som den främsta orsaken till att människor en gång bosatt sig i den trakt som numera utgör Bergslagen. Man frågar sig då om de mellansvenska bergsbruksområdena var öde före järnets tid? Det skulle innebära att man i de ödsliga skogsbygderna inte kunde försörja sig på att odla jord, ty då skulle bygden redan varit bruten. Eller omvänt, om järnet inte funnits hade orter som Hemshyttan och Prästhyttan aldrig sett dagens ljus. Hur var det egentligen, bröt järnet bygd? I så fall, när och hur?

Om järnet var orsak till kolonisationen i Mellansverige krävs vissa saker. Järnet måste ha varit så efterfrågat att folk lockades att sätta bo där det fanns. Det måste också ha funnits ett överskott på jordbruksprodukter, främst spannmål, som järnet kunde bytas emot. Det sista innebär automatiskt att varor cirkulerade mellan grannar, byar, regioner och länder. Om järnet bröt bygd var en regional arbetsfördelning verklighet, redan före industrialiseringen. Hur järn, bebyggelse och folkmängd varierade med varandra speglar därför ett samhälles ekonomiska organisation. Det kan vara skäl nog till att närmare utforska vad det gamla uttrycket innebar. Frågorna *när* och *hur* ger dessutom möjlighet att anknyta bergsbrukets utveckling till den diskussion, som framför allt ekonomhistoriker har tagit upp: vad krävs för att ett område ska bli industrialiserat?

I det följande ska jag ta upp några aspekter på den svenska järnhanteringen före industrialismen. Mitt intresse är särskilt riktat mot bergsmännens aktivitet under perioden mellan 1600 och 1800. Enligt min mening kan deras verksamhet då klassificeras som protoindustri. Uppsatsen inleds därför med en kort presentation av teoribildningen om protoindustri. Denna jämförs sedan med